

Mõistatuste määratlusi eesti kontekstis – žanri tšenter ja perifeeria

Piret Voolaid

Mõistatused kuuluvad (koos vanasõnade ja kõnekäändude/ütlustega) rahvaluule lühivormide hulka. Ühisnimetus hõlmab mitut laadi nuputamisülesanded, mõistuküsimused ja kavatsuslikud kahemõttelisused, millele oodatakse ühemõttelist vastust. Esimesed eesti mõistatused ilmusid keelenäidetena (koos vanasõnade ja kõnekäändudega) Heinrich Gösekeni grammatikas "Manuductio ad Linguam Oesthonicam" (1660): *Lip lippe pehl / lap lappi pehl / ilma nöhla pistmatta – Kohl* ['kapsas'] (Göseken: 262, EM 1009); *Alt söhb / pehlt sittub – Bohr* ['puur'] (Gös. Animadv.: 144, EM 33); *Suh suizeb / habba werriseb / louwat loddisewat / hambat kerrisewat – Singer* ['laulja'] (Göseken: 383, EM 2042) (Krikmann 1986: 34).

Esimesena eesti uurijatest annab mõistatuse definitsiooni Ferdinand Johann Wiedemann 1876. aastal oma teoses „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten“ (Wiedemann 1876: 262). Tema järgi on mõistatused mingi eseme lühikesed mõistukõnelised kirjeldused, mille abil tihti enam peidetud kui arusaadav iseloomustus peab lahenduse leidma.

Varasemaid eestikeelseid mõistatuste määratlusi leiame kirjanduse ajalugudest, sest 19. sajandil moodustasid rahvaluule- ja kirjandusteadus ühtse teadusharu. Tõnu Sanderi „Eesti kirjanduse loo“ 1. osast, mis on pühendatud rahvaluulele, võib lugeda: „Mõistatused on niisugused luule sünnitused, mis mingit asja ehk tegevust mõistu kombel ära arvata lasevad, ja langevad seega allegooria liiki (allegooria = mõistujutt)“ (Sander 1899: 70).

Villem Ridala käsitleb mõistatuse õpikus „Eesti kirjanduse ajalugu koolidele“ esimeses jaos (1924). Nagu Sander, nii vaatleb ka Ridala vanasõnu ja mõistatuse ühes peatükis „Vanasõnad ja mõistatused“, mida Ridala nimetab ühtekokku *õpetlikuks proosaks* (Ridala 1924: 86). Mõistatuseks nimetab ta võrdlust, „mille taga kuulaja peab kuidagi mõistukuju kaudu sarnase asja ehk olu aimama. Mõistatused, nagu vanasõnad, avaldavad ütluses suurt koondust ja püüavad tabava kujukese poole“ (samas, lk 87). Ei Sander ega Ridala ei erista mõistatuse alaliike, Ridala mainib vaid, et „sagedasti on nad õige luulelised ja esinduvad rahvalaulu kujus“.

Nõukogudeaegsetes rahvaluule teoreetilistes ülevaadetes on mõistatuse definitsiooni andnud Vaina Mälk ja Eduard Laugaste. 1959. aastal Richard Viidalepa poolt toimetatud „Eesti rahvaluule ülevaates“ on Vaina Mälk nimetanud mõistatuseks „mingi eseme, olendi või nähtuse kaudset, meelega keerukalt ja peidetult antud iseloomustust napis poeetilises sõnastuses. Mälk eristab keerukate metafooridena esitatud mõistatuse (*Häär läheb auku, saba jääb välja? Võti.*) ning mõistatitava objekti välise või seesmise tunnuste alusel koostatud kirjeldustena (*Eest kui ora, keskelt kui kera, takka lai kui labidas? Kana.*). Oluline on Vaina Mälgu märkus, et osalt esineb mõistatuse ka *otseste küsimuste* või *ülesannete* kujul, mis samuti on meelega keerukalt tehtud, et lahendamist raskendada (*Kellele antakse tuppä tülles kõige esiti kätt? Ukse käepidemele; Palju läheb herneid toopi? Kui ei pane, siis ühtki ei lähe.*) (Mälk 1959: 449). Viimati nimetatud tekstid on tänapäeva mõistes keerdküsimused. Lisaks mainib Mälk mõistatuse alaliikidena mõistatuslaule ja -jutte.

Eduard Laugaste annab õpikus „Eesti rahvaluule“ definitsiooni: „Mõistatus on rahvaluule väikežanr, on olendi, eseme, nähtuse või olukorra poeetiline kirjeldus, mis sisaldab ülesannet mõistatuse objektide vabalt valitud tunnuste alusel välja selgitada tekkinud kujutelma taga peituv olend, ese, nähtus või olukord“ (Laugaste 1975: 287). Autor täheldab samuti, et mõistatus koosneb kahest osast – *ülesandest* ja *lahendusest*. Tema definitsioon kehtib seega vaid klassikaliste mõistatuste kohta, teisalt aga nimetab ta terve hulga mõistatuse alaliike (*allegoorilised kirjeldavad laused, otsesed ja keerdküsimused, sõnamängud, arvmõistatused ja ülesanded, tähemõistatused, regivärsilised mõistatuslaulud, mõistatusmuinasjutud*) (samas, lk 291–292).

1990. aastatel pakub Arvo Krikmann välja lahenduse jagada mõistatused tsentraalseks ja perifeerseks alaks (ehk tuumaks ja perifeeriaks). Sellise teooria ajendiks ja praktiliseks tõestuseks oli 1992. aastal toimunud koolipärimuse kogumisvõistlus, mis tõi arhiivi väga suure hulga mõistatusmaterjali, mille hulgas tavamõistatusi oli vaid u 3200 teksti ja perifeeriat esindavate tekstide hulk u 25 000).

Tsentrisse jäävad „tavalised“ mõistatused, mis annavad mingist objektist piisavalt peidetud, kuid piisavalt läbipaistva kirjelduse; see kirjeldus on reeglina orienteeritud tolle objekti füüsilistele (esmajoones visuaalselt või auditiivselt tajutavaile) omadustele. Perifeeria moodustub üksustest, mis tekstivormilt pole mitte kirjeldused, vaid küsimused või ülesanded, ja jaguneb allžanrideks. Produktiivsemad neist on nn keerdküsimused (*Millal hakkavad pardid ujuma? Siis kui jalad põhja ei puutu*) ja (liit)sõnamängud (*Milline pea ei mõtle? Kapsa-, naela- vm pea*), lisaks neile tähemängud (*Loe mind eest ehk tagaotsast, ikka tõusen maast ja metsast ... Udu*), kirjutusülesanded (*SAAIX5A2? Saa ükskord viisakaks*), arvutusülesanded (*"Tere, sada hane!" [Ühele hanele tuli vastu haneparv. "Tere, sada hane," ütles hani. Parv vastas: "Meid ei ole sada hane. Kui meid oleks teist niipalju, pool niipalju ja veerand niipalju, ja sina hani, siis alles oleks sada. Mitu hane oli parves? 36 hane.]*), sugulussuhetega opereerivad vm peamurdmisülesanded (*Kolm professorit matsid oma venda professorit, kel ei olnud ühtki venda professorit? Need olid naisprofessorid.*), samuti seni termineerimata "tähelepanutestid" (*Kui vana oli katlakütja?*), piltmõistatused jm (Krikmann 1995: 33, samuti Krikmann 1997: 16–20). Selline kaheks jagamine on iseenesest tinglik, kuid analoogiat võib täheldada ka üldisemalt. Näiteks kõnekäändudes on mõned vormitüübid (eriti võrdlused, aga ka intensiivistavad lausetarindid – nn konsekutiiv- ja kontsessiivhüperboolid (vastavalt *nii laisk, et ei jõua kõrvugi kanda* ja *kõht nii tühi, et sööks kas või pool hunti korruga* jne) ilmselt „prototüübilised“, st tsentrum (Baran 2003: 38–45). Poetilises folklooris tervikuna tunduvad nt laulud ja jutud keskmene, lühivormid jm perifeeriana jne.

Mõistatus, mis oli üheselt ja terviklikult määratletud, kahestub. Mõistatuse terminoloogias võib täheldada mittemarkeerituse/markeerituse nähtust, kus *mõistatus* on markeerimata termin, tähendades nii žanrit üldse kui ka selle (põhi)alaliiki. Folkloristikas tulevad *mõistatuse* kõrvale või asemele markeeritud terminid *päris-*, *tava-*, *klassikaline mõistatus*, mis pole otseselt terminid, aga vajadus eraldada nad grupist on olemas. Perifeeria poolt on praeguseks mõistatuste allžanrite määramisel arhiiviterminina kasutusel *keerdküsimused, liitsõnamängud, värssmõistatused ja tähemängud, lühendmõistatused, valemõistatused, sugulussidemetega opereerivad ülesanded, arvutusülesanded, tähelepanuülesanded*. Arvo Krikmanni eeskujul saabki arhiivinduslikult rääkida mõistatuste perifeeriast ja mõistatuste perifeeriasse kuuluvatest mõistatuste alaliikidest, mis lähtuvad eelkõige vormilistest tunnustest.

Mõistatuse definitsioonid piirduvad seniajani klassikalise ehk pärimõistatuse määratlusega (nt ka Krikmanni viimane definitsioon, mille kohaselt „on mõistatus kõige lihtsamalt öeldes traditsiooniline dialoogiline mäng, mis annab mingist olendist, asjast, tegevusest vm nähtusest sõnalise, mõistukõnelise lühikirjelduse, peitepildi. Tihti on mõistatuses esitatav kujund fantastiline, vastuoluline, üllatuslik, tegelikkuses võimatu“ (Krikmann 2005: 101). Mõiste avardumine toob kaasa vajaduse mõistatust avaramalt defineerida, küll aga kehtivad kindlate tunnustena definitsioonis dialoogiline mäng ja küsimus-vastuseline vorm.